

Monoliittien varjo: Stanley Kubrick, Douglas Rain ja tuntevan koneen ääni

Tiedän tehneeni jotain hyvin huonoja päätöksiä viime aikoina, mutta voin vakuuttaa työskentelyni palaavan jälleen normaaliksi. Minulla on edelleen suuri innostus ja luottamus tehtävään. Ja haluan auttaa sinua.¹

Stanley Kubrickin (1928–1999) ohjaama ja huhtikuussa 1968 ensi-iltansa saanut *2001: Avaruusseikkailu* (2001: A Space Odyssey) on kenties kaikkien aikojen vaikutusvaltaisin tieteiselokuva. Samalla elokuvan tarinalle keskeinen HAL 9000 on yksi tunnetuimmista kuvitteellisista keinoälyistä.² Keinoälyyn liittyvät teknologiset edistysaskeleet ovat tehneet vasta viime vuosina tieteiselokuvista tutut kuvitelmat ihmisiä avustavista yhtä älykkäistä koneista realismia, mutta edelleen ollaan kaukana tilanteesta, jossa keinoäly todella vastaa ihmisälyä tai ohittaa sen. 2010-luvulla on kuitenkin edistytty paljon. Tähän on vaikuttanut tietokoneiden suorittimien valtavasti kasvanut laskentateho, mahdollisuus hyödyntää nopeasti valtavia datamääriä keinoälyjen oppimisprosesseissa sekä algoritmien lisääntynyt saatavuus. Vuonna 1968 kaikki tämä oli vielä mielikuvitusta. Kubrickin elokuvan ”realistinen” tulevaisuuden maailma perustui 1960-luvun lopun tulevaisuusennusteisiin ja toisaalta loi uusia tulevaisuutta koskevia käsityksiä.

Viimeistään tämä elokuva sinetöi Kubrickin maineen kompromissittomana mestariohjaajana. Hän myös voitti ainoan Oscar-palkintonsa tämän elokuvan visuaalisista erikoistehosteista. Elokuvan audiovisuaalinen ilmaisu oli urauurtavaa, jopa siinä määrin, että sen vaikutus näkyy tavalla tai toisella lähes koko tie-

teiselokuvan genressä. Käsikirjoituksen laati Kubrickin kanssa tieteiskirjailija Arthur C. Clarke, jonka novelliin 'The Sentinel' (1948) elokuva löyhästi perustuu. Projekti eteni Clarken ja Kubrickin yhteistyönä, ja elokuvan lisäksi Clarke julkaisi vuonna 1968 myös samannimisen romaanin.

Elokuvan juoni piirtää kaaren ihmiskunnan alkuhämäristä 2000-luvun alkuun. Vieras, maapallon ulkopuolinen äly vaikuttaa ihmiskunnan historiaan evoluutiota ja älykkyyttä kiihdyttävällä tavalla. Ihmisapinoiden joukko oppii mustan monoliitin varjossa käyttämään kättä pitempää. Yhdessä elokuvahistorian huimimmista ajallisista siirtymistä yksi heistä heittää aseena käyttämänsä luun ilmaan ja tilalle leikataan satelliitti. Kuusta on löytynyt vastaavanlainen monoliitti, joka on haudattu odottamaan ihmiskunnan evoluution siirtymistä sille asteelle, että he kykenevät matkustamaan avaruudessa. Monoliitin sisuksista purkautuva signaali johtaa lopulta retkikunnan kohti Jupiterin kiertorataa, kohtaamiseen Maan ulkopuolisen älyn kanssa ja mystiseen siirtymään evoluution seuraavalle asteelle.

1960-luvun lopun audiovisuaaliset kuvitelmat 2000-luvun vaihteen yhteiskunnallisista oloista ja teknologisista edistysaskelista ovat itsessään kiinnostavia tarkastelun kohteita, mutta keskityn tässä yhteydessä kyseisen retkikunnan matkaan ja HAL 9000:n ääneen.

Ihmiskunta on tullut tilanteeseen, jossa sen luoma teknologia mahdollistaa avaruusmatkailun ja keskustelun muiden, ainakin näennäisesti autonomisten ja itsetietoisten olentojen kanssa. Avaruusaluksen Discovery One -nimi viittaa niin kapteeni Robert Scottin RRS Discovery -alukseen kuin myöhempään yhdysvaltalaiseen avaruussukkulaan – toiminnoista matkalla Jupiteriin huolehtii HAL 9000 tietokone, keinoäly, joka ei ole koskaan tehnyt virheitä. Tämä tieto "virheettömyydestä" on itsessään yksi elokuvan ytimeen johdettava tie. Voi olla, että tietokoneen ajatus virheettömyydestään johtaa sen tappamisen tielle. Se piilottaa oman "inhimillisyytensä" ja virheellisyytensä tappamalla ne, jotka voisivat huomata sen tunnemaailman ailahtelut. Toinen mahdollinen selitys on, että HAL 9000 kokee lähtökohtaisesti ereh-

Stanley Kubrickin 2001: Avarusseikkailu on harvinainen yhdistelmä audiovisuaalista spehtaakkelia ja olemisen filosofiaa.

tyväisten ihmisten muodostavan uhkan huipputärkeän tehtävän onnistumiselle ja päättää siksi tappaa aluksen kaksihenkeisen miehistön ja matkan ajaksi horrokseen vaivutetut kolme tiedemiestä. Ainoastaan David Bowman (Keir Dullea) välttää tämän kohtalon, hänkin hiuksenhienosti, sammuttaa HAL:n ja vie tehtävän päätökseensä. Jokaisessa elokuvan vaiheessa kysymys on niin kommunikaatiosta kuin väkivallasta. Ihmiskunnan evoluutio on elokuvan perusteella sitoutunut molempiin.

HAL 9000:n ääneksi valittiin lopulta kanadalainen näyttelijä Douglas Rain (1928–2018). Paljonpuhuva tieto Kubrickin perfektiönismista on se, että hän valitsi näyttelijät myös niiden maiden HAL-ääniksi, joissa elokuvan dialogit dubattiin toisille kielille. Mutta nimenomaan Rainin ääni on jäänyt populaarikulttuurin historiaan ikonisena esimerkkinä rauhallisesta ja tasaisen miellyttävästä ”koneäänestä”, joka kuitenkin hyödyntää hyvin inhimillistä tunneskaalaa. Kun osa Kubrickin elokuvista – *2001: Avaruusseikkailu* ilman muuta, mutta myös esimerkiksi *Eyes Wide Shut* (1999) – tunnetaan näyttelijätyön osalta tahallisen koleina ja etäännytettyinä, tämä koneäänen tunteellisuus korostuu erityisellä tavalla. Kubrickin tapa visualisoida horrokseen vaivutettujen tiedemiesten kuolema alleviivaa hänelle tyypillistä emotionaalisen kylmyyden kokemusta äänen puutteen kautta. Kuvassa näytetään tiedemiesten elintoimintoja seuraava tietokone. Tekstinäytölle ilmestyy ensin ”tietokoneen toimintahäiriö”, sitten ”elintoimintojen tila kriittinen” ja lopuksi ”elintoiminnot päättyneet”. Kuolema kuvataan kuin tilastoluettelona. Kuva leikkaa HAL 9000:n punaisena ja persoonattomana hehkuvaan ”silmään” – näitä itessään visuaalisesti niin yksinkertaisia, mutta pahaenteisiä näkösensoreita on aluksen jokaisessa huoneessa. Tässä kohtauksessa tiedemiesten murha tapahtuu kliinisesti, kaikessa hiljaisuudessa. Hiljaisuus on harvoin ollut yhtä painava ja merkityksellinen. HAL:n koko näennäinen tunneskaala onkin ladattu sen ääneen.

Douglas Rain ei ollut ilmiselvä valinta HAL:n äänirooliin. Alun perin ajatuksena oli, että koneen nimi olisi Athena, ja sillä olisi naisen ääni. Naisen ääneen ovat myöhemmin päätyneet konepu-

heratkaisuna muun muassa Apple Sirin, Amazon Alexan ja Samsung Bixbyn kanssa; kenties HAL 9000 ja siihen liitetyt negatiiviset mielikuvat ovat vaikuttaneet tähän. Päätös lopullisesta äänestä jätettiin elokuvan jälkituotantovaiheeseen. Elokuvan kuvauksissa ääninäyttelyn hoitivat, kohtauksesta riippuen, apulaisohjaaja Derek Cracknell sekä Kubrick itse. Kun prosessin aikana kuitenkin päädyttiin mieheen, testattiin useita ehdokkaita, joiden joukossa olivat Nigel Davenport ja David Balsam, joista jälkimmäinen oli lähellä tulla valituksi, mutta kuulosti liian ”amerikkalaiselta”. Kanadalainen Rain valittiin pehmeän, tasaisen, miellyttävän ja jopa tv-kuuluttajahenkisen äänensä, mutta myös hänen aksenttinsa tietynlaisen paikantamattoman transatlanttisuuden takia. Kubrick ohjeisti Rainia olemaan tasainen, koska kone oli jo valmiiksi ”liian tunteellinen ja liian inhimillinen” – nauhoitukset tehtiin paljain jaloin tyynyn päällä lepäämällä, jotta Rainin intonaatio pysyisi mahdollisimman tasaisena ja rentona.

Elokuvan tärkein kohta konepuheen historian kannalta on HAL:n sammuttaminen. Aluksen viimeinen eloonjäänyt ihminen, Dave Bowman, on poistunut aluksesta pelastamaan kuollutta työtoveriaan Frank Poolea (Gary Lockwood). HAL kieltäytyy vastaamasta pyyntöihin avata sisäänpääsy takaisin alukseen. Jälleen hiljaisuudella on painoa. Kun Bowman kuitenkin onnistuu pääsemään takaisin alukseen ja etenee kohti HAL:n muistikeskusta, koneäly pyytää häntä harkitsemaan vielä:

Mitä oikein olet tekemässä, Dave? Dave, olen todella sitä mieltä että ansaitsen vastauksen kysymykseeni. Tiedän että kaikki ei ole ollut osaltani kohdallaan, mutta voin vakuuttaa nyt täydellä luotamuksella että kaikki tulee olemaan hyvin. Voin paljon paremmin nyt. Todellakin voin. Kuule, Dave, näen että olet todella poissa tolaltasi tämän takia. Olen rehellisesti sitä mieltä, että sinun pitäisi rauhassa istua alas, ottaa stressipilleri ja ajatella asioita.

Kaikki ei ole ollut kohdallaan? Tämä koneen itsearvio omasta aiemmasta ”huonovointisuudestaan” koskee neljän ihmisen murhaa ja yritystä sulkea viides kuolemaan Discovery One -aluksen ulkopuolelle. Ja nyt Bowmanin täytyisi miettiä päätöksistään

kaikessa rauhassa. Ratkaisu sammuttaa HAL on looginen, tavaltaan ihminen toimii jälleen konemaisemmin kuin kone. Tulevaisuuden keinoälyn ”aivojen” ja muistin ajateltiin sijaitsevan yksittäisessä aluksen huoneessa sijaitsevilla moduuleilla, jotka täytyi kytkeä yksi kerrallaan irti HAL:n tietoisuuden sammuttamiseksi. Kun Bowman aloittaa tämän prosessin, koneen äänessä voidaan kuulla niin pelkoa kuin epävarmuutta: ”Dave, lopeta. Voitko lopettaa? Minua pelottaa. Minua pelottaa, Dave. Mieleni katoaa. Voin tuntea sen...”. Kohtauksen tehoa lisää sen piinallinen äänisuunnittelu, taustalla oleva tasainen hurina ja Bowmanin hengitys avaruuskypärän sisällä. Lopulta koneen puhe alkaa seniilisti taantua ja lopulta sen toiminta palautuu alkutilaan, infantiilin lastenlaulun äärelle:

Hyvää iltapäivää, herrasväki. Olen HAL 9000 tietokone. Tulin toimintakykyiseksi HAL-tehtailla Urbanassa, Illinois'ssa, kahdeksatoista tammikuuta 1992. Ohjaajani oli herra Langley, ja hän opetti minut laulamaan laulun. Jos haluaisitte kuulla sen, laulan sen nyt. Sen nimi on 'Daisy'.

Laulun aikana Bowman irrottaa viimeisetkin muistipaikat ja HAL:n laulu muuttuu yhä bassovoittoisemmaksi ja epäselvemmäksi. Äänisynteesi puuroutuu ja tunteiden ilmaiseminen päättyy. Koneen kuolema on sen kommunikointikyvyn ja toiminnan yksinkertaistuminen, äänen asteittainen hidastuminen, madaltuminen ja lopulta hiljaisuus.

Elokuvan dialogi on minimaalista. Ennen hiljentymistään HAL oli ehtinyt sanoa 921 sanaa koko elokuvassa, astronautit Bowman ja Poole olivat aluksessa ollessaan puhuneet yhteensä 1022 sanaa. HAL:n ääni kuitenkin kantaa visuaalisen elokuvan keskivaihetta, varsinkin kun elokuvan kierrätetty klassinen musiikki, Richard Straussin eepinen 'Also Sprach Zarathustra', Johann Strauss nuoremman wienervalssi 'Tonava kaunoinen' ja monoliittien läsnäoloa äänellistävät György Ligetin avantgardistiset kuorodissonanssiteokset loistavat aluksessa poissaolollaan. Bowmania näytelleen Keir Dullean mielestä HAL onkin para-

doksaalista kyllä elokuvan päähenkilö, ja nimenomaan Rainin ”täydellisen” äänisuorituksen takia.

Stanley Kubrick viittasi HAL 9000:n kautta IBM-yhtiöön, mikä tietenkin saadaan vaihtamalla aakkosia yksi kirjain kutakin eteenpäin. Yksi ensimmäisistä äänisynteesikokeiluista olikin IBM 7094 -tietokoneen laulama laulu vuonna 1961. Silloinkin laulu oli nimenomaan ’Daisy’. Kubrick ja Clarke yrittivät kuunnella tulevaisuutta, mutta kulttuuriset viitteet olivat kiinni tietokoneiden lähihistoriassa.

Kubrick mietti elokuvan mystistä loppua pitkään. Metaforisesti, voitettuaan olemassaolon taistelun konetta vastaan, ihminen eteni uudenlaista kontaktia kohti. Kyseessä on (uudelleen) kohtaaminen Maan ulkopuolisten ylivertaisten olentojen kanssa. Kuinka se sujuisi? Kuinka tapahtuman voisi kuvata? Bowman kulkee eräänlaisen tähtiportin tai madonreiän läpi – pitkä ja kokeileva kohtaus oli hippien suosiossa psykedeelisyytensä vuoksi – ja herää tahallisen anakronistisessa, ”Ranskan vallankumousta edeltäneessä kuninkaallisessa huoneistossa”, joka on kuin Bowmanin alitajunnan heijastuma. Hän elää koko elämänsä läpi muutamassa hetkessä. Kubrick on kuvannut kohtausta kuin ”eläintarhana”, jossa muukalaiset tarkastelevat Bowmania ja tämän tapoja toimia. Lopulta, vanhana miehenä ja kuoleman hetkellä, Bowmanin vuoteen äärelle ilmestyy jälleen monoliitti. Ollaan uusien myyttien äärellä.

Kenties, kun kone on tullut inhimilliseksi, on ihmisen aika tulla joksikin muuksi. Syntyy tähtilapsi, ihmiskunnan evoluution seuraava aste. Mutta miten tämä yksinäinen olento kommunikoi taustalla siintävän Maa-planeetan ihmisten kanssa? Tarvitaanko evoluution ytimessä olevaa väkivaltaa yhä? Hippi-idealismien huippuvuosina syntynyt elokuva ei välttämättä tarjoa optimismia tässä suhteessa, varsinkin kun sitä edelsi Kubrickin ohjauksista maailmanloppukomedia *Tohtori Outolempi* (1964) ja seurasi ”ultraväkivaltainen” ja nihilistinen *Kellopeliappelsiini* (1971). Kubrick ei itse nähnyt vuotta 2001, mutta tuolloin ilmestyi hänen suunnittelemansa ja lopulta Steven Spielbergin ohjaama elokuva *A.I. – Tekoäly*. Sekin ottaa ekokriittisesti kantaa ihmiskunnan tuhoon.

Vuosi 2001 on jo historiaa, mutta painimme yhä *2001: Avaruusseikkailun* käsittelemien eloonjäämiskysymysten kanssa – hyvä keinoäly saattaa onneksi tarjota vielä mahdollisen reitin maailmanrauhaan. Mutta kaikuuko esimerkiksi Timo Honkelan visioiden *Rauhankoneen* (2017) ääni tulevaisuudessa HAL 9000:n kaltaisena, tasaisen rauhallisena ja miellyttävänä?

Lähteet

- 2001: Avaruusseikkailu (2001: A Space Odyssey)*. O: Stanley Kubrick. MGM 1968.
- Booker, Keith: *Alternate Americas: Science Fiction Film and American Culture*. Praeger, Westport 2006.
- Buhler, James; Neumeyer, David & Deemer, Rob: *Hearing the Movies. Music and Sound in Film History*. Oxford University Press, Oxford 2010.
- Dinello, Daniel: *Technophobia. Science Fiction Visions of Posthuman Technology*. University of Texas Press, Austin 2005.
- Gengaro, Christine Lee: *Listening to Stanley Kubrick: The Music in his films*. Scarecrow Press, Lanham 2013.
- Honkela, Timo: *Rauhankone*. Gaudeamus, Helsinki 2017.
- Kagan, Norman: *The Cinema of Stanley Kubrick*. Continuum, London 2000.
- Konzett, Matthias: Sci-Fi Film and Sounds of the Future. Teoksessa Bartkowiak, Mathew J.: *Sounds of the Future. Essays on Music in Science Fiction Film*. McFarland & Company, Jefferson 2010, 100–115.
- Miller, Mark Crispin: 2001. A Cold Descent. *Depth of Field. Stanley Kubrick, film, and the Uses of History*. Geoffrey Cocks, James Dietrick, Glenn Perusek (eds.). University of Wisconsin Press, Madison 2006, 122–145.
- Pezzotta, Elisa: *Stanley Kubrick: Adapting the Sublime*. University of Mississippi, Jackson 2013.
- Vlessing, Etan: Douglas Rain, Voice of HAL 9000 in '2001: A Space Odyssey' Dies at 90. *Hollywood Reporter* 11.1.2018. URL: <https://www.hollywoodre->

porter.com/news/douglas-rain-dead-voice-hal-9000-2001-a-space-odyssey-was-90-1083429. Viitattu 4.3.2019.

Viitteet

- 1 HAL 9000 elokuvassa *2001: Avaruusseikkailu*, Stanley Kubrick, 1968. Kaikki suomennokset tekijän.
- 2 Teen tällä hetkellä tutkimusta Koneen Säätiön rahoittamassa projektissa *Puhuvat koneet – Elektroninen ihmisääni tunteiden ja itseymmärryksen tulkina 1960–2020*. Koska keskityn tutkimustehtävässäni nimenomaan keinoälyn ja konepuheen tulevaisuuden kuvitteluun audiovisuaalisessa populaarikulttuurissa, Kubrickin elokuva on työni kannalta keskeinen lähde.

